

хресний характер такої перевірки, тим вірогіднішою є реконструкція.

Викладена методика реконструкції стародавніх суспільств є результатом пошуків фахівців з різних наукових дисциплін. Комплексна і міждисциплінарна за своєю суттю вона є одним з можливих варіантів системного підходу до вивчення первісності. Резервом збільшення її пізнавальних можливостей є залучення нових наукових дисциплін до аналізу первісних суспільств.

Л. Л. Зализняк

РЕКОНСТРУКЦИЯ ПЕРВОБЫТНЫХ ОБЩЕСТВ ПО ИХ ХОЗЯЙСТВЕННО-КУЛЬТУРНОМУ ТИПУ

Большие познавательные возможности распространившегося во второй половине XX в. системного подхода открывают широкие перспективы для изучения первобытности. Подход к первобытному обществу как к системе взаимосвязанных элементов позволяет использовать достижения различных наук для реконструкции неизвестных ее компонентов на основании известных составляющих и их связей.

Реконструкция образа жизни первобытных охотников по их хозяйственно-культурному типу (ХКТ) — один из возможных способов применения системного подхода для изучения первобытности. Единство законов развития человечества дает основание для воссоздания древних обществ посредством комплексного метода с использованием данных об этнографических обществах того же типа с аналогичным уровнем развития производительных сил и экологией.

L. L. Zaliznyak

RECONSTRUCTION OF PRIMITIVE SOCIETIES ACCORDING TO THEIR ECONOMIC AND CULTURAL TYPE

Great cognitive potentialities of the system approach which was widely spread in the late 20th century open wide prospects for studying primitivism. An approach to the primitive society as to a system of interrelated elements permits using the achievements of different sciences for reconstruction of its unknown components on the basis of the known components and their relations.

The reconstruction of the mode of life of primitive hunters by their economic and cultural type is one of possible ways to use the system approach for studying primitivism. The unity of laws of the mankind development gives grounds for the reconstruction of ancient communities by means of a complex method using data on ethnographic communities of the same type with a similar level of development of productive forces and ecology.

Одержано 31.10.88.

Про локальні варіанти археологічних культур

М. О. Ричков

У статті розглядається принцип виділення локальних варіантів археологічних культур. Увагу зосереджено на питанні про відповідність існуючих локальних варіантів умовам для соціологічних досліджень в археології.

Перш ніж почати розмову про локальні варіанти археологічних культур, слід розглянути, що собою являє в загальних рисах поняття археологічна культура (АК). Не випадково навколо нього точаться значні

суперечки. Вирізняють два загальних підходи до розуміння АК: 1) АК — комплекс типологічно схожих пам'яток, що локалізуються на певній території; 2) АК — аналог давніх соціально-історичних організмів, що вивчаються за системою залишків створеного ними предметного світу¹. Деякі вчені, не виходячи за межі першого підходу, вважають, що АК має суто службовий характер і являє собою лише інструмент соціального дослідження в археології, за допомогою якого робляться реконструкції людських спільностей давнини². Висновок про те, що поняття АК в археології часто виступає як один із засобів організації емпіричного матеріалу, зробила свого часу О. М. Кудрявцева³.

На нашу думку, всі суперечності навколо поняття АК викликані нечітким поділом таких категорій, як дійсне та бажане. Формулюючи визначення цього поняття, одні вчені намагаються вмістити у нього все те, що, на їх думку, за цим в дійсності стоїть⁴. Інші ж вважають, що поняття АК має відбивати дійсну соціальну спільність (як правило, етнос) і тому не може вмещувати в собі ніяких додаткових соціальних сутностей⁵.

Цілком зрозуміло, що наукове поняття повинно визначатися точно, лаконічно і однозначно, бо коли одну й ту саму річ водночас називати і білою, і чорною, важко уявити, якою вона є насправді.

Отже, постає питання: чи наділяти поняття АК чітким соціальним змістом, чи залишити за ним попереднє, службове значення, виходячи з того, що АК — тільки інструмент, засіб для виявлення конкретних людських спільностей.

Якщо додержуватися першої концепції, у подальшому слід здійснити ревізію великої кількості виділених на сьогодні АК, точніше, перейменувати велику їх частину і перекроїти таким чином археологічну карту, що призвело б до великої плутанини. Якщо ж віддати перевагу другій, ніяких ревізій в існуючих АК робити не треба. Вони залишаться кожна на своєму місці і надалі потрібно буде лише дати їм соціологічну характеристику етнічного, соціального чи іншого змісту.

Друга точка зору нам уявляється більш раціональною — і не тільки тому, що не потребує перейменувань значної частини існуючих АК, але й тому, що не ставить завдання виділення нових АК — на інших методичних засадах: як по-новому виділяти їх, ніхто не знає. Та й чи можливо це в археології? Вважається, що ні, бо техніка виділення АК така, що археолог відразу не може знати, що приховано за тією схожістю археологічних пам'яток, яку він позначив як АК. У цьому відмінність археології як науки від інших галузей знань. Ми не можемо одразу одержати для дослідження дійсну соціальну спільність, тому що свідчення про неї надходять поступово. Конкретну соціальну спільність спочатку слід реконструювати, що і є одним з головних завдань археології. І саме АК допомагає археологам у цьому. Лише після реконструкції з допомогою АК конкретної соціальної спільності можна починати її вивчення, тобто проводити соціальні дослідження.

¹ Ганжа А. И. Об одном подходе к проблеме «археологической культуры» // Проблемы истории та археології давнього населення Української РСР.— К., 1989.— С. 45.

² Смирнов А. П. К вопросу об археологической культуре // СА.— 1964.— № 4; Березанская С. С., Отрощенко В. В., Чередищенко Н. Н., Шарафутдинова И. Н. Культуры эпохи бронзы на территории Украины.— К., 1986.— С. 5.

³ Кудрявцева О. М. Сравнительный анализ эмпирических характеристик катакомбной культуры // Исследование социально-исторических проблем в археологии.— К., 1987.— С. 175.

⁴ Арутюнов С. А., Хазанов А. М. Проблема археологических критериев этнической специфики // СЭ.— 1979.— № 6.— С. 80, 81.

⁵ Наприклад: Артамонов М. И. К вопросу об этногенезе в советской археологии // КСИИМК.— 1949.— Вып. XXIX.— С. 3—16; Генинг В. Ф. Проблема соотношения археологической культуры и этноса // ВЭУ.— Ижевск, 1976.— С. 30; Генинг В. Ф. Заметки к построению теории археологической культуры // Археология и методы исторических реконструкций.— К., 1985.— С. 67; Генинг В. Ф. Археологическая культура — социально исторический организм — центральная категория познания археологии // Исследование социально-исторических проблем в археологии.— К., 1987.— С. 7.

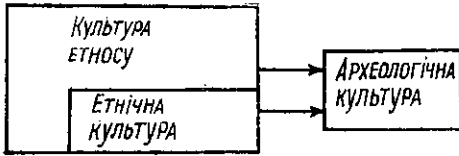

Схема відображення минулої культури в археології

Погодившись з тим, що АК — суто службова категорія для визначення конкретних соціальних спільностей давнини, слід було б визначити, чому сталося так, що АК можуть відбивати людські спільності як різного масштабу, так і різного характеру? Здається, відповіді на це запитання

допоможе виділення двох різних понять: етнічної культури та культури етносу. Тут ми виходимо з положення, що немає в світі людини, яка не була б причетною до якогось етносу. Людина завжди представник етносу, завжди мешкає в якійсь етнічній спільності (серед «своїх» чи серед «чужих»).

За С. О. Арутюновим, культура етносу поєднує всі без винятку культурні риси, притаманні йому, а етнічна культура відбиває тільки специфічні, притаманні конкретному етносу риси культури, які відрізняють його від інших і тим самим не можуть належати до культури іншого етносу, як це ми маємо у понятті культури етносу⁶. Виходячи з цього, можна констатувати, що від того, риси якої культури покладено в основу виділення конкретної АК, залежить і те, що вона собою являє, тобто яку соціальну спільність відбиває. Зрозуміло, в археології у будь-якому разі ми маємо відображення лише певної частини рис тієї чи іншої культури, що знайшли втілення в різних предметах, тобто ті явища культури, які могли матеріалізуватися. Більш того, ми маємо тільки залишки матеріалізованих рис минулої культури. Це можна відобразити на схемі (рисунок).

Очевидно, що для того, щоб АК відбивала дійсний етнос давнини, вона має бути виділеною на підставі рис етнічної культури і чим більше буде цих рис, тим точніше і докладніше АК буде відбивати етнос давнини. Проте жодна АК не може претендувати на таке точне відображення і виділення. Як правило, АК виділяються на підставі рис як культури етносу, так і етнічної культури. Від того, яких рис більше використано при виділенні АК, залежать і її характер, і етнічний зміст. Якщо при виділенні АК переважають риси культури етносу, то мало ймовірно сподіватись на те, щоб вона відбивала один етнос. Крім того, при виділенні окремих АК можуть бути використані риси кількох етнічних культур. Завдання археологів, котрі проводять етнічні дослідження — з'ясувати, риси яких саме культур покладено в основу при виділенні тієї чи іншої АК.

Можна було б сподіватися, що засобом подібного визначення мають бути локальні варіанти АК. Але це не так. Як справедливо відзначав Ю. М. Захарук, в археології локальні варіанти АК здебільшого являють собою описову категорію⁷. Вони частіше наводять характеристику пам'яток певної території і не відбивають етнічної специфіки давнього населення, що залишило ці пам'ятки.

З археологічних праць важко навести чітке й однозначне визначення поняття локального варіанта АК. В них вбачають більш дрібні, ніж АК, підрозділи. Зокрема, якщо в АК вбачають етнос, то в локальному варіанті АК — етнічну чи етнографічну групу⁸ тощо. Нещодавно С. С. Березанська визначила локальні варіанти АК як групу пам'яток, які внаслідок географічних умов, різної підоснови, на якій вони уклалися, або сильного впливу сусідніх культур набули ряду ознак, не при-

⁶ Арутюнов С. А. Инновации в культуре этноса и их социально-экономическая обусловленность // Этнографические исследования развития культуры.— М., 1985.— С. 31. Про необхідність виділення серед всієї культури, створеної етносом, «специфічно етнічної культури» писали й археологи (Генинг В. Ф. Проблема соотношения ... — С. 18).

⁷ Захарук Ю. Н. Методологические проблемы археологической науки: Автор. дис. ... докт. истор. наук.— М., 1981.

⁸ Генинг В. Ф. Этнический процесс в первобытности.— Свердловск, 1970.— С. 33.

таманних для інших пам'яток цієї культури, одночасних їм⁹. По суті,— це ті самі більш дрібні підрозділи АК.

Взагалі ж, якщо звернутися до застосування самого терміну «локальний варіант» в археологічній літературі, можна побачити досить значний різнобій. Ще В. О. Городцов вживав термін «локальний варіант матеріальної культури»¹⁰. Його широко використовували в 20—30-ті¹¹, а також повоєнні роки¹². Крім того, застосовуються терміни: «локальна культура», «культурний варіант», «вузьколокальна культура», «локальні групи пам'яток», «племенна культура»¹³ тощо.

Починаючи з 50-х років, термін «локальний варіант» у деяких його модифікаціях широко застосовується як одиниця ієрархічного розподілу археологічних пам'яток, частина більш великомасштабної одиниці — АК. Причому здебільшого — це одиниця розподілу археологічних пам'яток у просторі, але траплялось і так, що деякі вчені виділяли так звані локально-хронологічні варіанти¹⁴ або хронологічні локальні варіанти¹⁵.

Взагалі, не зважаючи на різнобій при застосуванні терміну «локальний варіант культури», ним позначають своєрідність пам'яток, розташованих на більш вузькій території, ніж археологічна культура, до якої належать дані пам'ятки¹⁶. Такі відхилення, як «локально-хронологічний варіант» слід вважати пам'ятками певного етапу в розвитку конкретної культури. Зуживання терміну «локальна культура» нічого конкретного в собі не несе, оскільки кожна культура завжди локалізується в просторі. Такий термін можна застосовувати як підлеглий до поняття більш високого ієрархічного рівня. Так, Е. С. Маркарян користується терміном «локальна культурна традиція»¹⁷ або «локальний історичний тип культури» стосовно загальної «формаційної культури» людства¹⁸.

Таким чином, поняття «локальний варіант» досить одноманітне за формою, різноманітне і відносно за суттю. Якщо звернутися до соціологічної інтерпретації існуючих локальних варіантів АК, то можна побачити, що за ними стоять досить різні за змістом людські спільності. Тому всі недоліки та дискусійні питання у визначенні поняття АК автоматично переносяться і на поняття «локальний варіант АК». В різних випадках за локальним варіантом АК можуть ховатися різні людські спільності. Тут не зайвим буде звернутися до самого процесу виділення АК та їх локальних варіантів.

⁹ Березанская С. С., Отрощенко В. В., Череди́ченко Н. Н., Шарафутдинова И. Н.— Указ. соч.— С. 7.

¹⁰ Городцов В. А. Бронзовый век на территории СССР // БСЭ.— Издание 1.— М., 1927.— Т. 7.

¹¹ Жуков Б. С. Вопросы методологии выделения культурных элементов и групп // Культура и быт населения Центральной промышленной области.— М., 1929.— С. 31—35.

¹² Воеводский М. З. Мезолитические культуры Восточной Европы // КСИИМК.— 1950.— Вып. XXXI.— С. 96—119; Брюсов А. Я. Очерки истории племен Европейской части СССР в неолитическую эпоху.— М., 1952.

¹³ Див., наприклад: Бадер О. Н. Волго-Камская этнокультурная область эпохи неолита // МИА.— 1973.— № 172; Формозов А. А. Проблемы этнокультурной истории каменного века на территории европейской части СССР.— М., 1977.

¹⁴ Попова Т. Б. Этапы развития и локальные варианты катакомбной культуры // СА.— 1955.— № XXII.— С. 21—60.

¹⁵ Крайнов Д. А., Хотинский Н. А. Верхневолжская раннеолитическая культура // СА.— 1977.— № 3.— С. 62.

¹⁶ Шапошникова О. Г. Катакомбная культурно-историческая область.— Рим, 1969.— С. 85—118; Березанская С. С. Средний период бронзового века в Северной Украине.— К., 1972; Мерперт Н. Я. Древнейшая культурно-историческая область и вопросы формирования культур шнуровой керамики // Восточная Европа в эпоху камня и бронзы.— М., 1976.— С. 103, 127; Мерперт Н. Я. О племенных союзах древнейших скотоводов степей Восточной Европы // ПСА.— М., 1978.— С. 59; Марков Г. Е. Проблема сравнительной археологической и этнографической типологии культуры // Проблемы типологии в этнографии.— М., 1979.— С. 147—156.

¹⁷ Маркарян Э. С. Узловые проблемы теории культурной традиции // СЭ.— 1981.— № 2.— С. 85.

¹⁸ Маркарян Э. С. Соотношение формационных и локальных исторических типов культуры // Этнографические исследования развития культуры.— М., 1985.

Д. Я. Телегін свого часу відзначав таку послідовність у виділенні АК. Спочатку археолог знаходить і розкопує один, а згодом і цілий ряд археологічних пам'яток, які поєднуються загальною назвою «тип пам'яток». Це буває у тому разі, коли новим пам'яткам не знайшлося аналогії серед уже відомих АК. Поки ці пам'ятки нечисленні, і відомі на обмеженій території, їм іншої назви, ніж «тип пам'яток», як правило, не дають. Але згодом подальші розкопки відкривають нові пам'ятки цього типу, з іншого ж боку, науковий світ вже звикає до їх існування. Якщо нові пам'ятки дають змогу констатувати досить тривале їх існування, «тип пам'яток» одержує найменування АК. Тобто, якщо «тип пам'яток» не становить локального варіанта чи хронологічного етапу вже відомої АК, він здебільшого є початковим етапом виділення окремої АК¹⁹. Далі нові пам'ятки подібного типу вже порівнюються з відомими, і констатація аналогії з ними дозволяє поповнювати ними перелік пам'яток даної АК. Але, звичайно, нові пам'ятки не кожного разу приєднуються вже до відомих на підставі схожості за певними ознаками. Набір ознак часто відрізняється. Цей феномен на прикладі катакомбної культури помітив і проаналізував свого часу Л. С. Клейн²⁰. Коли пам'яток даної АК стає дуже багато, особливо, якщо вони розміщуються на досить великій території, починається процес їх диференціації: увагу дослідників починає привертати не єдність пам'яток АК, а їх особливість²¹. Це загалом логічно і має під собою досить ґрунтовні підстави з боку психології сприйняття людиною образу об'єктів світу.

Спочатку людина сприймає окремих об'єкт взагалі, в цілому, відокремлюючи його від інших за дуже загальними і найпомітнішими рисами. Потім, виділивши його, зір людини виявляє в об'єкті більш дрібні, притаманні тільки йому риси, які вже виділяють об'єкт з кола йому подібних. Подібну логіку розпізнавання образу можна добре проілюструвати на такому прикладі. Спочатку ми бачимо вдалині якусь неясну точку, котра рухається, наближаючись до нас. Поступово починається для зору більш дрібні риси рухомого об'єкта, що дозволяє визначити в ньому, скажімо, людину. Розпізнаючи одяг на людині, ми встановлюємо чоловік це чи жінка. І лише коли людина наблизиться до нас настільки, що будуть помітні ще дрібніші, конкретні риси людини, можна буде визначити, знайома вона нам чи ні тощо.

Отже, спочатку ми відрізняємо рухомий об'єкт від нерухомого, потім розпізнаємо загальні його риси, вирішуючи, до якого класу об'єктів відноситься даний, потім вже визначаємо конкретний об'єкт. Якщо таку логіку продовжити далі, чим ближче і ретельніше буде вивчатися об'єкт, тим більш дрібні його риси будуть помічені.

Аналогічно проходить цей процес і в археології. Дослідник спочатку відзначає найбільш загальні риси конкретних археологічних об'єктів, визначаючи їх належність до певного класу пам'яток, у даному разі до конкретної АК. Коли вони вже віднесені до певної АК, ретельніше їх розглядання виявить в них і відмінні, специфічні риси, притаманні більш вузькому колу, ніж АК.

О. М. Кудрявцева, розглядаючи процес виділення АК, відзначала наявність в археології «несформованого наочного образу». Цей образ складається з усіх без винятку фіксованих ознак, серед яких виділяється жорстке ядро (близько 18% специфічних ознак)²². Мабуть, ознак, що становлять ядро образу, достатньо для його розпізнання.

Взагалі розпізнавання образу — процес, за якого на підставі великої кількості ознак об'єкта визначається одна чи кілька найбільш суттєвих, але недостатніх для безпосереднього визначення, його характе-

¹⁹ Телегін Д. Я. Мезолітичні пам'ятки України.— К., 1982.— С. 21.

²⁰ Клейн Л. С. Катакомбная культура или катакомбные культуры? // Статистико-комбинаторные методы в археологии.— М., 1970.

²¹ Генинг В. Ф., Бунятян Е. П., Пустовалов С. Ж., Рычков Н. А. Формализованные методы в археологии.— К., 1990.

²² Кудрявцева О. М., Указ. соч.— С. 173.

ристик, зокрема, належності до об'єктів певного класу²³. Таким чином, для розпізнання образу досить мінімальної кількості ознак. Двох-трьох загальних рис конкретної археологічної пам'ятки буває досить, щоб віднести її до певного типу пам'яток чи АК. Але так само досить однієї чи двох ознак, щоб виявити індивідуальні риси цієї пам'ятки. Тут важливо, на що саме звертає увагу дослідник: на риси схожості чи на риси відмінності. Наприклад, якщо в усатівських пам'ятках робити акцент на спільних рисах з трипіллям, то їх можна віднести до цієї культури на правах локального варіанта, як це робить В. Г. Збенович²⁴. Але якщо акцентувати увагу на інших, не схожих з трипіллям рисах, то вони справедливо можуть бути відокремлені у самостійну АК, що й було зроблено свого часу²⁵.

Те ж саме можна сказати щодо пам'яток буджацької АК, виділеної І. Т. Черняковим²⁶. В. О. Дергачов із свого боку акцентує увагу на спільних рисах буджацьких пам'яток з більш східними, тому вони набувають статусу лише локального варіанта явної культурно-історичної області²⁷. Мабуть, подібних прикладів можна було б навести багато, але і цих задосить, щоб зробити висновок про необхідність встановлення критерію, який би визначав межі АК та їх локальних варіантів.

Можна вважати, що вибір згаданого критерію залежить від поставленого дослідником завдання дослідження. Якщо воно полягає в етнічній характеристиці населення, що залишило конкретні археологічні пам'ятки, слід акцентувати увагу на індивідуальних рисах, що підкреслюють різницю між пам'ятками. Якщо ж завдання пов'язане із визначенням лише формаційного рівня населення, то взяті для аналізу пам'ятки можуть бути об'єднані більш загальними ознаками, а дрібними, індивідуальними можна знехтувати.

У даному випадку нас цікавлять питання етнічних досліджень в археології, тому поняття «локальний варіант АК» логічно розглядати з боку його етнічної характеристики. Чи дають змогу існуючі локальні варіанти АК провадити етнічні дослідження, наскільки вони сприяють цьому?

З одного боку, кожен локальний варіант АК, хоч і являє собою звичайну характеристику пам'яток певної території, разом з тим дає уявлення і про їх достатню різноманітність, а це, як правило, свідчить і про етнічну різноманітність. Але з другого боку, для визначення певних етносів та етнічних груп населення цього недостатньо, оскільки локальний варіант АК являє собою описовий інструмент територіальних пам'яток, а не інструмент дослідження культур давніх конкретних суспільств. Головна причина тут в самому принципі виділення локальних варіантів. Існуючий принцип можна назвати описово-територіальним, головним моментом якого є характеристика пам'яток даної території. Найявніші деяких рис в її пам'ятках, які відсутні або рідко зустрічаються на інших, є достатньою причиною для того, щоб виділити ці пам'ятки в окремих локальний варіант. Разом з тим присутність цих рис ще не означає їх приналежності більшості пам'яток цієї території. Вони можуть бути тільки в незначній частині пам'яток, але ж не за об'ємом поширення цих рис окреслюються межі локального варіанта!

Таким чином, територіальні межі локальних варіантів АК взагалі досить умовні. Більше того, можна стверджувати, що на будь-якій штучно окресленій території можна знайти певні специфічні риси пам'яток, які відсутні на інших територіях. Це наводить на висновок, що у

²³ *Енциклопедія кібернетики*.— К., 1974.— Т. 2.— С. 263.

²⁴ *Збенович В. Г.* Позднетрипольские племена Северного Причерноморья.— К., 1974.— С. 146.

²⁵ *Так вважали Г. Чайлд, Т. Сулімірський, Л. Кіліан та інші.*

²⁶ *Черняков И. Т.* Культурно-хронологическое своеобразие памятников эпохи бронзы Северо-Западного Причерноморья // Проблемы эпохи бронзы Юга Восточной Европы.— Донецк, 1979.

²⁷ *Дергачев В. А.* Молдавия и соседние территории в эпоху бронзы.— Кишинев, 1986.— С. 64.

більшості випадків за існуючими локальними варіантами АК ніяких більше сутностей, крім територіальної, не стоїть.

Сказане особливо стосується пам'яток, залишених населенням з рухливим способом життя. Одним з таких є пам'ятки ямної культурно-історичної області, локальні варіанти якої — яскравий приклад категорій, не наповнених соціальною сутністю. Якщо звернути увагу на характеристики кожного з виділених М. Я. Мерпертом²⁸ чи О. Г. Шапошниковою²⁹ локальних варіантів цієї області, то впадає в око їх описовий характер. На кожній із зазначених ними територій локальних варіантів є категорії археологічних пам'яток, дещо відмінних від пам'яток інших територій. Але ж майже на кожній із них є й схожі пам'ятки. Наприклад, положення небіжчиків на спині, правому або лівому боці практично зустрічається на всій території поширення пам'яток ямної культурно-історичної області. Змінюється лише співвідношення їх кількості: якщо в одній місцевості здебільшого зустрічаються небіжчики на правому боці (пам'ятки сіверсько-донецької групи), то в іншій переважає покладення на спині (пам'ятки Нижнього Подніпров'я). Те ж саме можна казати і про інші ознаки: орієнтацію небіжчиків, перекриття могил тощо.

Відмінність локальних варіантів — це присутність на даній території деяких рис, яких немає на інших. Скажімо, М. Я. Мерперт для сіверсько-донецького варіанта наводить одну із головних відзнак — наявність поховань з випростаними на спині скелетами. Але ж ці поховання там становлять лише 18%³⁰. Отже, це не переважна ознака пам'яток даної території, а одна із багатьох, бо 80% поховань тут мають інші положення небіжчиків. Як бачимо, цей локальний варіант виділяється не за перевагою тут пам'яток одного типу. Взагалі тип пам'яток для подібного розподілу не має першочергового значення, бо він просто виступає складовою частиною характеристики пам'яток штучно окресленої території. Часто при подібній характеристиці ознаки тих чи інших пам'яток тільки перелічуються, навіть без наведення даних про їх питому вагу в пам'ятках певної території. У кращому випадку подаються приблизні дані: більше, менше, дуже мало тощо.

Однією з важливих відзнак пам'яток різних локальних варіантів є посуд. Та знову ж з характеристик локальних варіантів не ясно, яку питому вагу мають ці відмінності? Якщо зважити на те, що в ямних похованнях посуд взагалі зустрічається досить рідко (близько 20% поховань), то можна дійти висновку про дуже низький показник частки специфічної кераміки. Логічно припустити, що населення одного етносу у межах території свого існування могло мати контакти з різними сусідами і відчувати їх вплив чи навіть імпортувати окремі речі, що і може пояснювати такі відмінності в керамічному комплексі. Але ж це ще не значить, що згадана територія була заселена іншим етносом. Тому в світлі етнічного аспекту культури можна казати, що розділ на подібні локальні варіанти не адекватний етнічній інформації, закладеній в археологічних пам'ятках.

Тягар територіального принципу у виділенні локальних варіантів АК можна продемонструвати на пам'ятках ямної культури Південної Херсонщини, які М. Я. Мерперт за вказаним принципом відніс до нижньодніпровського варіанта. У той же час сам він відзначає, що ці пам'ятки більше подібні до пам'яток Приазов'я, ніж до Подніпровських³¹. Ця ж причина, мабуть, лежить і в існуванні двох протилежних міркувань щодо ямних пам'яток Приазов'я та Криму. Якщо М. Я. Мерперт відносить їх до різних локальних варіантів, відзначаючи деякі несхожі ознаки, викликані, певно, відокремленням цих територій водами Азовського моря та Сиваша, то О. Г. Шапошникова не вбачає цієї різниці

²⁸ Мерперт Н. Я. Древнейшая история населения степной полосы Восточной Европы: Дис. ... докт. истор. наук // НА ИА АН СССР.— 1968.— № 2010—2012.

²⁹ Шапошникова О. Г. Ямна культура // Археология Украинської РСР.— К., 1971.

³⁰ Мерперт Н. Я. Указ. соч.— С. 447.

³¹ Там же.— С. 825, 827.

і об'єднує наведені пам'ятки в один приазовсько-кримський варіант, та ще й додає, що їх відокремлення досить умовне, тому що вони мають багато спільних ознак із степовими наддніпрянськими пам'ятками³². Тобто не зовсім ясно, що підкреслює О. Г. Шапошникова цим об'єднанням: відсутність принципових розбіжностей між пам'ятками названих двох територій чи недостатність їх для виділення у два різних локальних варіанти. Таким чином, можна зробити висновок, що з боку етнічного аспекту не ясно, відносити населення вказаних територій до одного чи двох етносів або якихось більш дрібних груп.

Крім того, характеризуючи той чи інший локальний варіант АК, часто не беруть до уваги можливість досить значної їх хронологічної різниці. Якщо, скажімо, пам'ятки так званого північно-західного варіанта за М. Я. Мерпертом відносяться ним до більш пізньої доби існування населення ямної культурно-історичної області, то їх корені слід шукати у межах пам'яток інших варіантів більш раннього часу. Тобто, такий локальний варіант насправді має хронологічне забарвлення, а в етнічному плані являє собою продовження існування населення, чи його частини, яке перед цим мешкало на іншій території. Якщо дати етнічну характеристику населенню, що лишило ці пам'ятки, то цілком ймовірно, що вони могли скласти певний етап у розвитку тих чи інших етносів. Саме такі випадки, мабуть, і одержали згадану вище назву «хронологічних локальних варіантів».

Таким чином, описовий характер існуючих локальних варіантів свідчить, що дана категорія, як і категорія АК, носить суто умовний, службовий характер і не сприяє етнічній характеристиці населення, що залишило археологічні пам'ятки³³. Цей висновок напрошувався давно і, мабуть, О. Г. Шапошникова мала рацію, замінивши пізніше термін «локальний варіант ямної культури» на термін «територіальна група пам'яток»³⁴.

Постає питання, що робити далі: чи замінити існуючий територіальний принцип виділення локальних варіантів, поклавши в його основу насамперед соціальну сутність, чи залишити все на своїх місцях і соціологічні дослідження проводити на підставі пам'яток, об'єднаних в АК або її локальні варіанти? Імовірно, з локальними варіантами слід зробити так, як і з АК, бо ці обидві категорії становлять групу пам'яток різних за масштабом територій. Тому можна проводити соціологічні дослідження в рамках всієї АК, а можна — лише в рамках її локального варіанта. Тут нічого, крім масштабу дослідження, не змінюється. Інша справа, як здійснювати соціологічне дослідження. Тут потрібні розробки спеціальних програм, особливих методик.

Соціологічне дослідження має бути націленим на виділення окремих людських спільностей — соціальних організмів, установа їх соціальних та етнічних структур тощо. Варіанти різного характеру існування окремих людських спільностей можна встановити лише завдяки розробці типологій, наповнених соціальним змістом. Зокрема, для етнічних досліджень в археології потрібне обґрунтування виділення археолого-етнічних комплексів (АЕК) та археолого-етнічних типів (АЕТ) пам'яток³⁵. Так, відносно ямної культурно-історичної області за попередніми даними можна вважати, що пам'ятки жодного локального варіанта не являють собою суцільну людську спільність, а відбивають різні етнічні їх підрозділи з деяким переважанням кожної з них на тій чи іншій території. Тому етнічна ситуація в цей час, зокрема, на території теперішньої України, вважається дуже складною і неоднозначною.

³² Шапошникова О. Г. Вказ. праця.— С. 275.

³³ Рычков Н. А. О локальных вариантах ямной культурно-исторической общности // Проблемы охраны и исследования памятников археологии в Донбассе.— Донецк, 1989.— С. 80—82.

³⁴ Шапошникова О. Г. Ямная культурно-историческая общность // Археология Украинской ССР.— К., 1985.— Т. 1.— С. 345—349.

³⁵ Генинг В. Ф. Проблемы соотношения археологической культуры и этноса // ВЭУ.— Ижевск, 1976.— С. 35.

Створення типологій, наповнених соціальною сутністю — один із шляхів пояснення факту територіальних відмінностей пам'яток. На- громаджені археологічні факти, у тому числі і для існуючих АК та їх локальних варіантів, потребують нагальної їх інтерпретації. Для історика інтерпретація факту часом важливіша за самий факт, без неї взагалі не можна написати історію. Інтерпретувати факт неможливо без широкої уяви дослідника. Звісна річ, що інтерпретація має бути логічною, послідовною і пояснювати найбільше число фактів. По суті, будь-яка інтерпретація є гіпотеза, котру ще треба довести. Чим більше гіпотез буде побудовано для вирішення тієї чи іншої проблеми, тим ширшим виявиться коло міркувань для дослідників, тим більша вірогідність того, що аналіз і зіставлення їх сягне істини. Тут не треба лякатися і досить вільних інтерпретацій, малоймовірних на перший погляд. Може статися, що неправдоподібна на вигляд інтерпретація виявиться більш наближеною до істини, ніж вірогідніша. Важливо, щоб було багато різних інтерпретацій, які могли б конкурувати між собою. Саме в такій конкуренції життєвою залишиться та інтерпретація, яка буде ближчою до істини.

Н. А. Рычков

О ЛОКАЛЬНЫХ ВАРИАНТАХ АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ КУЛЬТУР

Статья посвящена проблеме выделения и интерпретации локальных вариантов археологических культур, являющихся одними из основных классификационных единиц в археологии. Отмечен общий, описательно-территориальный принцип выделения локальных вариантов археологических культур и подчеркнута их несоответствие, вследствие этого, реальным социальным общностям древнего населения.

Основной вывод статьи заключается в том, что локальный вариант археологической культуры, так же как и сама археологическая культура, является служебной категорией, выявляющей различие и сходство памятников разных территорий. Следовательно, они являются лишь базой для дальнейших социологических исследований в археологии. Для проведения последних крайне необходимо создание типологий, наполненных социальной сущностью, которые могли бы объяснить факт территориальных различий памятников.

Таким образом, основное внимание при социологическом исследовании в археологии должно быть уделено не столько факту, сколько его интерпретации.

Н. А. Рычков

LOCAL VARIANTS OF ARCHEOLOGICAL CULTURES

The paper is concerned with identification and interpretation of local variants of archeological structures being one of the basic classification units in archeology. A general descriptive-territorial principle for identifying local variants of archeological cultures is noted and, as a result, their discrepancy with real social communities of the ancient population is underlined.

A basic conclusion is drawn to show that the local variant of archeological culture as well as the archeological culture itself, is a service category which reveals the discrepancy and similarity of the monuments from different territories. As a consequence, they are only a basis for further sociological studies in archeology. To carry out the latter it is necessary to create typologies filled with social sense which could explain the fact of territorial differences in the monuments.

Thus, under sociological investigation in archeology the main attention should be paid to the interpretation of the fact, rather than to the fact itself.

Одержано 20. 12.89.